

КОЛІЇВЩИНА

ЗНАМЕНИТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1768

FOLIO

Знамениті події історії України

Ю. В. Белочкіна

Коліївщина. 1768

«Фолио»

2010

Белочкіна Ю. В.

Коліївщина. 1768 / Ю. В. Белочкіна — «Фолио»,
2010 — (Знамениті події історії України)

Селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, що отримало назву Коліївщина, стало найвищим злетом українського національно-визвольного руху в XVIII столітті. Колії (так називали повстанців) виступали не тільки проти феодального, національного та релігійного поневолення, їхньою головною метою було відновлення незалежної Української держави - Гетьманщини.

© Белочкіна Ю. В., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Вступ	5
Історичні реалії: Україна в період Гайдамаччини	10
Кінець ознайомительного фрагмента.	18

Ю. В. Белочкіна

Коліївщина. 1768

Вступ

Історія визвольної боротьби народу України проти польських загарбників була і залишається полем для дискусій істориків та політиків. У творах польських істориків Коліївщина зображена крізь призму національних інтересів польської держави. Крім того, події тих лихих років практично не описані у мемуарній літературі, бо дуже мало реальних свідків тих страшних подій були письменними. Але такі свідчення все-таки збереглися. Насамперед треба згадати спогади двох дітей губернатора багатостраждальної Умані Младановича. Вісімнадцятирічна Вероніка та її семирічний брат Павло були врятовані сотником Гонтою, який перейшов на бік бунтівників-коліїв. Так, вони були свідками подій в Умані, але спогади Вероніки (у шлюбі Кребсової) були написані у 1827 році, тобто майже через 60 років після уманської різанини. Мабуть, тому згадувані події описані не дуже послідовно, а деякі факти, прізвища та цифри переплутані. А спогади її брата, Павла Младановича, скоріше присвячені особі його батька й насамперед мають на меті викликати співчуття нащадків до нього та ненависть до «кровожерних гайдамаків».

Найбільш цікавим та цінним документом того періоду вважається рукопис дрібного польського шляхтича Ліппомана. Його спогади були записані майже одразу після уманських подій, але треба мати на увазі, що він не був їх безпосереднім свідком. Повернувшись до Умані через деякий час після різанини, Ліппоман почав збирати свідчення учасників цих подій. Але при цьому його рукопис не є збіркою доповідей свідків, вони злиті в єдине переповідання про страхоту, вчинені в Україні.

Зобразив уманську трагедію в «Щоденнику уманської різни» і А. Мощенський, який, однак, теж не був свідком тих подій. Він приїхав в Уманщину 1775 року і зібрав свідчення очевидців. Як і Ліппоман, він надав їм форми літературного твору, передавши своє бачення подій. Мощенський показав уманські події як особисту помсту Мельхіседека Значка-Яворського. «З бажання помсти на поляках, – пише Мощенський, – за свого сестринця, посадженого поляками на паль, намовляє він [ігумен Мельхіседек] Залізняка і його товаришів, щоб вони підняли релігійну війну проти Польщі, бо поляки зорганізували конфедерацію в Барі проти їх віри і на великому пергаментному папері написав відповідний для того «указ» цариці, підфальшували її підпис і печатку». Про цей цікавий документ ми ще поговоримо пізніше.

Цінним мемуарним джерелом можна вважати й анонімну польську поему, яку відкрив у рукописному відділі бібліотеки Оссолінських у Львові Іван Франко і надрукував її із своїм коментарем. Вона має назву «Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwej klęski w calej Ukrainie a najszczegolniej tyranskiej rzezi w miescie Umaniu przez Maksyma Zelezniaka Zaporozca najpierwszego hersza za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins, naprzod zbuntowanego a potem przyłączeniem sie Gąty sotnika umańskiego zmocnionego na polskich żydowskim narodzie roku 1768 dopełnionej i spraktykowanej, przez studenta szkół umańskich dla wiecznopomnej całejmu światu pamięci zebrane i złożone wierszem». З самої назви можна зрозуміти суть цього твору – усі біди від ігумена Мельхіседека. Але треба зазначити, що в поемі є чимало інформації про учасників подій і її можна вважати цінним історичним документом. Польський історик Т. Корзон теж приєднується до цього хору: кровожерний ігумен, введені в оману «царициним благословенням» холопи. Корзон навіть не припускає можливості, що українські повстанці мали якісь ідейно-політичні мотиви.

Т. Моравський у своїй історії Польщі присвятив Коліївщині цілий розділ і дав йому такий заголовок: «Москалі випускають гайдамаків».

Найбільш авторитетний польський дослідник Коліївщини Фр. Равіта-Гавронський у своїй двохтомній праці зібрав багато фактичного матеріалу, але в його оцінці виявив себе людиною пристрасною. Одну з головних причин гайдамацького руху він вбачає... у природі українського характеру, бо українці являють собою суміш монгольських племен з додатком слов'янської крові та несуть у собі найгірші риси своїх предків: схильність до бурлацтва, грабіжництва та кровожерність.

А ось що пише у своєму історичному нарисі Антоні Юзеф Ролле: «Темне духівництво за Дніпром, релігійний антагонізм, прозелітична політика, ведена на власний розсуд, врешті завелика свобода (!) в селах, розкинутих на окраїнах Польщі були головною причиною різанини». Завелика свобода! Пізніше ми детально розкажемо про порядки в українських селах. Відданий своїй соціальній групі Ролле твердить: «Гніт панів не міг бути причиною і провокуванням бунту, бо власне на тому терені гніту не було (!). Тільки засліплені ненавистю малоросійські історіографи, зовсім необізнані з місцевими умовами, спотворено малюючи долю польсько-українського хлопа, можуть розсівати такі брехні і вигадки».

Але польські вчені ХХ сторіччя мають все ж таки більш об'єктивний погляд на події Гайдамаччини. Слід відзначити працю польського дослідника В. Серчика, який видав свій твір про Коліївщину в 1968 році, тобто точнісінько через 200 років після тих подій. Він засуджує тенденційний підхід своїх попередників та не без іронії підкреслює, що національна приналежність вченого великою мірою впливала на зроблені ним висновки й оцінки. Але цей дослідник занадто вільно трактує цілі та намагання коліїв, наприклад, він пише, що в заклик до повстання говорилося про «оборону православ'я, прогнання поляків, жидів і уніатів та приєднання до московської держави». З останнім багато хто з сучасних дослідників не погодиться.

Слід нагадати, що в оцінці Коліївщини «тон задавала» ще цариця Катерина II, яка назвала українських повстанців у своїй «Чорній грамоті» («Указі») від 9 липня 1768 року розбійниками та злодіями. Ці образливі характеристики повторив московський історик, поляк за походженням А. О. Скальковський. Ініціаторами усіх гайдамацьких рухів, отже й Коліївщини, він вважає запорожців, одержимих жагою наживи та анархії.

Відомий російський історик С. М. Соловйов теж вважав, що козацтво мало домінуючу роль в гайдамацьких рухах, бо «козак не міг ужитися в згоді з панами», та був переконаний, що гайдамацький рух – особливо повстання коліїв – мав на меті возз'єднання правобережної України з Московщиною.

В такому ж дусі написана й праця Д. Мордовцева, але він відкидає можливість того, що бунти селян мали не тільки економічне, але й політичне підґрунтя.

Погляд на Коліївщину авторитетних російських істориків мав великий вплив на українських дослідників Гайдамаччини. Один із перших істориків Малої Росії, тобто України, Д. Бантиш-Каменський, у своїй праці стверджує, що «під ім'ям гайдамаків розуміється розбишацька зграя, що складалася з запорожців і малоросіян».

Пантелеймон Куліш, колишній член Кирило-Мефодіївського братства, один з найвидатніших дослідників українського фольклору та історії України, прожив довге життя. У молоді роки він був товаришем Шевченка та Костомарова, однак, пройшовши через репресивну машину царської влади, обрав іншу путь. Під впливом літературного критика та землевласника М. Грабовського він «сполячився» і став пропагандистом ідеї культурної вищості Польщі. Він вважав, що поляки несли європейську культуру на окуповані українські землі, тому не треба було їм чинити опір. Ось красномовна цитата:

«Не мечем нам було Польщу воювати
Розумом, талантом, словом тим святим...»

Копіюючи Грабовського, Куліш з погордою ставився до селянства, вважаючи селян людьми нижчого гатунку. Він не соромиться в епітетах, описуючи гайдамаків та коліїв:

«Ні, з порядком господарнім
Бились гайдамаки.
Через лінощі нетяги.
Через хміль бурлаки.

Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та з татариним дружили,
З турчином єднались.

Утікали туди слуги,
Що в панів прокрались,
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались».

У Коліївщині, писав Куліш у своїй тритомній праці «История воссоединения Руси», брала участь «уся п'яна голота, усе дурне, ліниве та розпусне... проти колонізаторів спустошеного їхніми предками краю». Натомість Куліш з ентузіазмом прославляє російських монархів. Наприклад, схвально відзначав, що Петру I вдалось приборкати запорозьку сваволю, та прославляє Катерину II за зруйнування Запорозької Січі у «Гімні єдиній цариці». Сучасники та нащадки засуджували Куліша, але треба пам'ятати, що це були дійсно важкі часи для інтелігенції.

Існувала й інша думка, яку відтворив Тарас Шевченко у славетній поемі «Гайдамаки». На закиди, що гайдамаки нібито «розбійники, злодії», «пляма у нашій історії», Шевченко відповів так:

«Брешеш, людоморе!
За святу правду, волю, розбійник не стане,
Не розкує закований у ваші кайдани
Народ темний; не розіб'є живе серце
За свою Україну!»

А в повісті «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» Шевченко пише: «... кожне село, кожний клапчик буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. В чому іншому, а в цьому мої покійні земляки ні трохи не уступали якій хочете європейській нації, а в 1768 році перевершили Варфоломіївську ніч і навіть першу Французьку революцію. Одне, в чому відрізнялись вони від європейців: у них усі ті криваві трагедії були ділом цілої нації й ніколи не відбувалися через примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медичі, до чого нерідко допускали в себе західні ліберали».

Треба також згадати написаний у 1839 році українським вченим М. Максимовичем твір «Сказание о Колиивщине», що мав бути надрукованим у першій збірці альманаху «Киевлянин», та його заборонила цензура, і він вийшов аж у 1875 році. У своїй праці Максимович реабілітує повстання коліїв та підіймає його на вищий соціально-політичний рівень. «Про нього, – пише Максимович, – збереглося в народі багато переказів і оповідань... є ще в Україні і старі люди, які знали Залізняка і розповідають про Коліївщину, як близькі очевидці. Послухайте

їх оповідань і українських пісень, порівняйте тодішнє становище України і Польщі з подіями попередніми і ви побачите, що кривавий подвиг Залізняка був не просто гайдамацьким розбоєм і не випадковим нападом запорожців на польські володіння для грабунку і наживи. Ні, то було вогнедишне виверження народної помсти і ворожнечі, що цілий вік накопичувалась під гнітом Унії, то була передсмертна, гарячкова сутичка двох ворожих стихій...»

До такої оцінки гайдамацького руху приєдналися М. Маркевич в «Истории Малороссии» та М. Костомаров.

Дослідник кінця XIX сторіччя Я. Шульгін використав документи з Коденської книги, тобто частину протоколів польського суду над учасниками повстання, для детального дослідження подій Коліївщини, і його «Начерк Коліївщини» є свого роду виправданням жорстокості коліїв. «Народні повстання, – стверджував Шульгін, – викликані безперервним гнітом зі сторони тих, у кого влада та сила, бувають завжди жорстокі. Логічно, що з тієї причини не могла не бути жорстокою і Коліївщина, коли польський гніт у знову захопленій Правобережній Україні і в релігійному, і в економічному відношенні впроваджували з явною брутальністю та безоглядною впертістю протягом усього XVIII століття».

Здавалося б, що найповніше відомостей і про події 1768–1769 років, і про учасників Коліївщини мало зберегтися у цих протоколах судових допитів. Та треба взяти до уваги, що судові протоколи того часу містять низку зізнань, отриманих при застосуванні жорстоких тортур та морального тиску. Та й здебільшого їх писали за бажанням слідчого або судді, з них вилучали те, чого ті не хотіли там бачити, та вільно додавали те, що вважали за потрібне. До того ж підсудні й самі не казали правди, бажаючи врятувати своїх близьких від репресій, тому називали себе безхатками та сиротами без рідні. Маючи надію на пом'якшення вироку, вони вдавали з себе темних неписьменних селяків, які випадково потрапили до гурту коліїв. Але все це дало привід стверджувати, що коліїв були бурлацьким збродом, саме це й задовольняло російських та польських можновладців. Саме тому, хоч обидві збірки судових документів дають багато цікавого матеріалу, його треба аналізувати, маючи на увазі тодішню судову систему.

Шульгін не рівняє Коліївщину з повстанням під проводом Богдана Хмельницького. Він пише так: «Якщо Коліївщина частково і є повторенням Хмельниччини, якщо в одному чи другому випадку народна ненависть 1768 року виявляється дуже сильною, то все ж цього руху не можна порівнювати щодо вияву народної ненависті до гнобителів з Хмельниччиною і з іншими селянськими рухами в Європі... Ми не сумніваємося, що ті люди в нічиїх очах (!) не являються фанатичними борцями за справу, що їх одушевляє, і що більшість із них ніяк не може рівнятися з борцями Хмельниччини». Така двозначна оцінка: з одного боку автор виправдовує Коліївщину, з іншого – знецінює її. Свою точку зору Шульгін обґрунтовує тим, що під час повстання коліїв на правобережній Україні були кращі умови, ніж за часів Хмельниччини. Тоді в українця був єдиний вибір: або польська неволя, або боротьба за волю. А от під час Коліївщини українські селяни могли втекти з-під польської руки на Лівобережжя, тому українець XVIII сторіччя мав альтернативу, на відміну від його предків. Саме тому, вважає Шульгін, повстання були локальними, не охопили всю Україну та не породили такого високого духовного піднесення його учасників, як це було за часи Хмельниччини.

Видатний український історик В. Антонович теж написав працю про Гайдамаччину (але довів опис подій тільки до 1768 року) та зробив дуже сумлінне дослідження біографії Івана Гонти. Ставлення Антоновича до гайдамаків було суперечливим: він виправдовував їхні дії, але не бачив у них борців, об'єднаних ідеєю.

Вельми цікавими для того, хто прагне розібратися в історії Коліївщини, будуть коментарі Івана Франка до згаданої нами раніше анонімної польської поеми про події в Умані. Він припускає, що приєднання Гонти, сотника надвірних козаків пана Потоцького, до гайдамаків під проводом Залізняка стало результатом інтриги частини польської шляхти, яка була налашто-

вана проти барських конфедератів. Саме тому, вважає Франко, польські літописці, які були залежні від стипендій багатих шляхтичів, до яких належав і Потоцький, навмисне перебільшили кількість жертв уманської різанини та «прикрасили» свої доповіді відроздливими та шокуєчими подробицями. Самих гайдамаків письменник вважав борцями за права українського народу, про це свідчить його відомий вірш «Ми – гайдаки». Але виходячи з його статей, можна зробити припущення, що він бачив у боротьбі коліїв не намагання скинути ярмо польського короля, а тільки прагнення фізично знищити шляхтичів-орендарів та їх посібників – католицьких попів та євреїв.

В своєму цікавому труді «Коліївщина у світлі новознайдених матеріалів» (1924) О. Гермайзе намагається довести, що повстання коліїв було ініційовано московськими властями. Ця точка зору стане провідною в дослідженнях вчених радянського періоду. Хоча твердження, що самодержавна московська влада співчувала українським селянам на Правобережжі та навіть ставилася прихильно до народного повстання (?!), видається досить дивним, особливо у світі подальших подій. А як же придушення повстання коліїв силами царської армії? У Гермайзе на це є відповідь: то вторгнення коліїв до зони впливу Туреччини змусило Москву втрутитися та приборкати повстанців. Про самих повстанців Гермайзе не дуже гарної думки, він вважає їх юрбою бурлак, в яких навіть ватажки були неписьменними, хоч він мав відомості про широке листування коліїв з московськими властями і турками та видачу численних «грамот», тобто закликів до участі в повстанні. «Коліївщина, – стверджує Гермайзе, – була справою степового українського гультьайства, одірваного від хліборобства, що збиралось на запорозьких степах, на рибальських промислах, промишляючи ловами та торгівлею... Три моменти в ній виразно можна помітити і прослідкувати: 1) ненависть до шляхетського режиму, 2) визнання православної віри як ознаки, що по ній розрізняється приналежність до одного з непримиримо ворожих таборів, 3) лояльність до Росії й віра в те, що російський уряд має допомогти у боротьбі зі шляхтою і навіть організувати ту боротьбу». На наш погляд, таке бачення Коліївщини знецінює повстання, яке було боротьбою проти будь-якого панування і спробою створити незалежну державу на частині території України.

У творах багатьох українських істориків, наприклад, Михайла Грушевського, Олександри Єфименко, Івана Крип'якевича, можна побачити і позитивну оцінку Коліївщини. У радянський період історики приділяли багато уваги саме Коліївщині, але, на жаль, нав'язана комуністичною партією тенденція представляти Коліївщину і всю Гайдамаччину передвісницею Жовтневої революції, соціальним вибухом, у якому брали участь лише бідняки, ускладнює користування їхніми творами для сучасних студентів та фахівців. Але все ж таки вийшло чимало статей та монографій, в яких досліджено багато цікавого фактичного матеріалу. Тому не можна відхрещуватися від усіх без винятку досліджень радянського періоду: факти є факти, а от висновки можна і слід робити інші. Сучасні історики менш скуті ідеологічними кайданами, вони мають змогу дати об'єктивну оцінку подіям на Правобережній Україні у 1768–1769 роках.

Історичні реалії: Україна в період Гайдамаччини

Коліївщину не можна розглядати окремо від інших історичних подій того періоду. Вона є природним продовженням або навіть частиною Гайдамаччини – визвольного патріотичного руху проти поневолювачів, а саме проти Речі Посполитої та Російської імперії.

Період Гайдамаччини охоплює три чверті XVIII сторіччя: від 1702-го до 1775 року.

Українська козацька держава, створена гетьманом Богданом Хмельницьким, об'єднала всі центральні та майже всі східноукраїнські землі, і лише західна Україна залишалася під владою польського короля. Але, увійшовши на умовах конфедерації до Московської держави (Переяславська рада 1654 р.), Україна стала об'єктом політичної гри між Москвою, Польщею та Туреччиною. Не минуло й двох років, як російський цар підписав у Вільно договір між Московією та Польщею і фактично зрадив переяславські домовленості. Це свідчило, що Москва почала втілювати в життя план послаблення України. Віленський договір фактично створював московсько-польський союз, який був спрямований проти нового союзника України – короля шведського Карла Густава. Це образило Хмельницького, і він розгонував активну діяльність по створенню антипольської коаліції. До неї входили Швеція, Бранденбург, Трансильванія, Молдавія і Валахія. Це був амбітний проект: згідно з планами учасників коаліції Польща мала бути розподілена на сфери впливу, а Україна отримувала усі землі, заселені українцями. Та, на жаль, смерть гетьмана Хмельницького не дозволила реалізувати ці плани.

Його фактичний спадкоємець генеральний писар Іван Виговський, який мав виконувати гетьманські обов'язки до повноліття сина Богдана Хмельницького Юрка, був досвідченим політиком та дипломатом, хоробрим воєначальником. Проте обставини склалися таким чином, що він не зміг утриматися при владі. У 1658 році гетьман стикнувся з потужною промосковською опозицією, дії якої призвели до російсько-української війни 1658–1659 років що переплелася з громадянською війною в Україні. Одним з тактичних ходів Виговського було укладення мирної угоди з Річчю Посполитою, відомої як Гадяцька угода 1658 року. На її підставі Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала увійти до Речі Посполитої як рівноправний співучасник конфедерації з Короною Польською та Великим князівством Литовським.

Виговський блискуче спланував воєнну кампанію та завдав нищівної поразки сотисичній царській армії 9 липня 1659 року у битві під Конотопом. Але перемога у битві не посилала його влади. В Україні піднялася нова хвиля виступів опозиції, бо Гадяцький договір обурив значну частину українського суспільства. Знову почалась дипломатична війна: обіцянки, лестощі, підкуп, і от проти Виговського виступили досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко та Яким Сомко, які бажали зробити гетьманом недосвідченого молодика – сина Богдана Хмельницького Юрія.

Виговський не зміг боротися за булаву з власними товаришами та склав повноваження на користь Юрія Хмельницького і промосковськи налаштованої еліти. Так збройна перемога у війні обернулася політичною капітуляцією після неї. Бо, незважаючи на поразку в Конотопській битві, московська влада змусила Юрія Хмельницького підписати так звані «Переяславські статті» 17 жовтня 1659 року. Таким чином, навіть програвши війну, Росія досягла чималих політичних успіхів: вона встановила реальний військово-політичний контроль над Лівобережжям, отримала можливість безпосередньо впливати на призначення гетьмана та іншої старшини та суттєво скоротила владні повноваження гетьмана і козацької ради, навіть Київська митрополія, згідно «Статтям», підпорядковувалась московському патріарху.

Так розпочалась українська Руїна, тобто розпад єдиної гетьманської держави на Правобережну та Лівобережну Україну. Це була епоха гетьманів-маріонеток, що остаточно зруйнувала Українську державу та зробила українські землі об'єктом торгу у політичній грі. Так, за умовами Прутського трактату 1711 року між Росією і Туреччиною були підписані договори 5

квітня 1712 року та 13 квітня 1713 року. Царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися в справи Правобережної України, а також переселити більшість козаків і селян на Лівобережжя. Частина людей була переселена примусово – вони не хотіли залишати свої поля. Так на обезлюднені землі Правобережжя повернулися онуки колишніх власників, бо договір 1714 року між Польщею і Туреччиною надав полякам таке право. Знову відродилися великі латифундії Потоцьких, Любомирських, Чорторійських, Сангушків, Шишкевичів, Браницьких. Відродилися і старі порядки: як і раніше кожен магнат утримував власний військовий загін, який підкорявся лише йому. Польські шляхтичі воліли заселити Правобережжя своїми «хлопами» – закріпаченими українськими селянами Волині й Галичини. Практично Правобережжя стало частиною Польщі, тож, щоб зрозуміти, які там були порядки, треба познайомитися з політичним, економічним та соціальним станом Польщі.

У Польщі XVIII сторіччя панувала шляхетська анархія. Король та його уряд були безсилі проти магнатів та їх розбещених вояків, що не боялися ні Бога, ні чорта. Боротьба кількох родин за вплив та маєтки вийшла на зовнішньополітичний рівень. Магнати почали об'єднуватися у «конфедерації», щось на зразок політичних партій, та шукати союзників у сусідніх державах: Росії, Пруссії, Франції, зневажаючи інтереси Польщі як держави. Задля такої «допомоги» по польських землях вешталися московські, пруські та шведські вояки, виступаючи на боці тієї чи іншої конфедерації, іноді проти легітимного монарха. До того ж польські королі того періоду не мали духовної спорідненості з державою, бо Август II (1697–1733) і його син Август III (1733 – 763) вважали себе саксонцями та дбали тільки про особисті інтереси. Польща зберегла свою цілісність тільки завдяки суперництву між Росією, Пруссією та Австрією, які заважали одна одній, бажаючи захопити самий ласий шмат польських земель. Тож у Польщі не було ніякого закону, окрім сили, якій корився навіть монарх. Польські шляхтичі, наче вовки без вожака, без упину гризлися між собою. Навіть дрібний власник невеликого села міг зібрати свою «дружину» та піти грабувати іншого власника.

«Тяжко в те повірити, але факту «заїздів» (тобто збройних нападів шляхтича на маєток іншого шляхтича) і грабежів заперечити годі», – стверджує Равіта-Гавронський та описує наслідки такої грабіжницької розправи: «Впало в тій бійці кілька трупів, кільканадцятьох було скалічено в дикий і варварський спосіб; стада худоби й коней... горілка в бочках... плуги – все пішло в руки переможців... Дикість переходила всяку міру... жінок обдерто зі суконь і навіть із взуття. Вікна, стіни, печі подірвані кулями... всюди – руїни і знищення».

Розглянемо соціальну структуру польського суспільства XVIII сторіччя. Це феодальне суспільство з виразним поділом на соціальні групи. По-перше – шляхта, якій належала повнота суспільних і політичних прав. Польська шляхта була надзвичайно численною: у відношенні до загальної кількості населення її було у 5 – 10 разів більше, ніж в інших європейських державах з феодальним ладом. Теоретично вся шляхта була рівною між собою, про що говорить старовинна приказка: «У себе на городі шляхтич воєвода». Тобто шляхтич, який має тільки хатину та невеликий шмат землі, був рівним у правах із шляхтичем-воєводою. Але громадянська рівність шляхти була формальною, фактично вона розпадалася на групи за майновим станом. Верхівка складалася з невеликої кількості земельних магнатів. Польський історик Н. І. Крашевський стверджує, що у 1775 році було 5 «великих родів» і 12 «менших родів» магнатів.

Другу групу становили досить багаті, але політично не впливові землевласники, яких називали «дідичі». Таких родів було десь біля сотні.

Третя група складалася з потомствених шляхтичів-чиновників, що не мали великих маєтків, але мали вплив завдяки високим постам в польській адміністрації. Ця група налічувала десь до трьохсот родів.

Четверта група – середня шляхта – вже більш численна, їх було десь близько 20 тисяч осіб. Найчисленнішою групою була дрібна шляхта. Її представники мали господарство, яке давало їм змогу підтримувати досить скромний рівень життя, тому багато дрібних шляхтичів

самі йшли на службу до більш заможних шляхтичів, бо магнати й дідичі самі справами своїх маєтків не займалися, а наймали для кожного села «губернатора» з дрібних зубожілих шляхтичів. Неважко зрозуміти, що ці управителі дбали лише про сьогоденний зиск та догодження усім примхам своїх панів. Багато літописців звинувачує у провокуванні гайдамацького руху саме зухвалих та жорстоких економів, особливо тих, що мали єврейське походження. Отут саме час вивчити окрему групу польського суспільства – євреїв. Вони були вільні, мали свою управу та навіть кілька разів намагались зорганізувати своє представництво в уряді. Певно, вони мали вплив, але не мали громадянських та політичних прав. В урядових документах євреїв називали «невірними», або «старозаконними», вони не займали ніяких урядових постів, їх не брали до війська. Багато євреїв були письменними, тому вони працювали писарями та нотаріусами, займалися мануфактурою та торгівлею. Більшість поляків зневажали євреїв з релігійних причин та бачили в них конкурентів у бізнесі. Свого роду «єврейська торгова мафія» контролювала ціни на зерно та цукор і займалася перепродажем худоби, у тому числі і краденої. Євреям закидали контрабанду та підробку векселів, фальшування грошей та розбавляння горілки водою в орендованих корчмах. Євреї-орендарі були особливо ненависні селянам, бо саме їм пани віддавали в оренду шинки та церкви.

Особливе місце в польському суспільстві посідало й католицьке духовництво. Церква мала великий вплив на громадян і на державні справи та володіла майном і землями.

Чималий прошарок міщан був вільним і на підставі магдебурзького права мав низку громадянських прав і свобод, та фактично міщани не приймали участі у державно-політичному житті Речі Посполитої.

Селяни в Польщі XVIII сторіччя становили десь 75–80 відсотків усього населення. Вони були позбавлені будь-яких політичних та громадянських прав. Про їхнє становище так писав поляк Антоній Поплавський у виданій ним 1774 року книжці: «Пригляньмося трошки до стану наших підданих, тих найбільш гідних співчуття сиріт... Нічого в цій країні вони не мають власного і навіть власної для себе своєї особи... у нас селянин («хлопек») є те саме, що скот («бидло»), що його ми продаємо, купуємо, торгуємо ним, гонимо до роботи, як нам подобається».

Пан мав право розпоряджатися життям своїх хлопів, навіть виданий у 1768 році закон, що забороняв панам самовільно карати своїх підданих на смерть, не змінив ситуацію на краще, бо хлоп не мав права поскаржитися на пана. Тож як пан зашмагав хлопа нагаями, на нього міг поскаржитися інший пан або шляхтич-економ. Польський історик XIX століття Корзон пише, що йому ніколи в актах польських судів того часу не доводилося зустріти випадку, щоб якийсь пан став дійсно в обороні скривдженого хлопа проти іншого пана, власника хлопа. Про це говорить польська приказка: «Крук крукові ока не видовбає». Та до 1768 року польські пани мали законне право карати своїх хлопів на смерть. Це дуже часто практикувалося в орендованих маєтках на Правобережжі, де, побоюючись бунтів, селян саджали на палі або четвертували за непокору.

Коли з ініціативи гетьмана Івана Скоропадського українське населення масово переселилося на Лівобережжя, обезлюднені простори були заселені холопами польських магнатів з їхніх волинських та галицьких маєтків. Бажаючи закріпити поселенців (польські пани побоювались, що селяни перейдуть на Лівобережжя), їм обіцяли, що перші 25 років вони будуть відробляти панщину тільки один день на тиждень. Але, як тільки люди осіли та обзавелися господарством, пани зажадали три, а в деяких місцях і чотири дні панщини та додали інші повинності.

Кожний хлопець або дівчина, які мали 15 років, були зобов'язані відробляти повну панщину. До того ж економ мав нічим не обмежене право визнати й молодших дітей хлопа досить міцними та примусити їх працювати. Робочий день тривав 12 годин взимку і 19 годин влітку, та була ще й «норма» – економ назначав, скільки чого мав зробити хлоп за день. Якщо не виконав, то мав працювати вночі.

Не менш принизливими були накладені на усіх селян горілчані повинності: кожен хлопець мусив купити у панському шинку визначену кількість літрів горілки й пива. Це приводило до того, що орендарі шинків, зазвичай євреї, нещадно розводили горілку водою. Та особливо обурювало селян те, що навіть церкви польські пани віддавали на відкуп тим же євреям. Селяни мали платити гроші за те, щоб користуватися православним храмом. Тому зрозуміло, як до євреїв ставилися на селі.

Отже ми бачимо, що переважна більшість людей у Польщі не мала ніяких громадянських прав. Навіть вільні люди були безсилі відстояти свої права в суді. Бо в польських судах того часу засідали спадкоємні судді і дрібні шляхтичі, які отримали цю посаду з рук одного з магнатів і з собачою відданістю боронили його інтереси, та люди, яких рекомендували впливові ксьондзи. Вони нерідко бували навіть неписьменними і для винесення рішення питали ради та дозволу свого духівника.

Для чого так детально зупинятися на зображенні польської системи правосуддя? Бо саме вона демонструє рівень прав і свобод у Речі Посполитій. Прочитавши судові акти, що описують жорстокі тортури, яким піддавали звинувачених у зовсім диких речах, наприклад у чаклунстві, можна з чистим сумлінням заперечити тим історикам, які стверджують, що поляки принесли на українські землі порядок та культуру, і малюють гайдамацькі повстання як бунт темного простолюду із уродженим нахилом до розбою, вбивств і пияцтва.

Коліївщиною називають повстання українського народу проти польських загарбників, що спалахнуло на Правобережжі навесні 1768-го і тривало до літа 1769 року. Питання у тому, чи розглядати Коліївщину як окремий епізод чи як одну з ланок визвольної боротьби українського народу?

Багато польських та російських істориків оцінюють Коліївщину як стихійний бунт без історичного підґрунтя і будь-яких політичних цілей. На наш погляд, така оцінка пояснюється упередженістю та демагогією. Навіть такий ненависник боротьби українського народу, як Фр. Равіта-Гавронський визнавав: «Ядро тієї драми, її початок корінівся глибоко в історії Русі і польської Речі Посполитої, а Коліївщина була тільки останнім актом. [...] Неспокої на українських теренах тривали... це був казан, що кипів безупинно, підсичуваний традиціями минулого».

Тож є чимало аргументів, щоб розглядати Коліївщину як останню ланку довгого ланцюга повстань, що спалахували раз по раз на Правобережжі протягом перших трьох чвертей XVIII сторіччя, відомих в історії під назвою Гайдамаччина. І в такому разі, слід проаналізувати всі події Гайдамаччини, а можливо, і зазирнути ще глибше в минуле.

З перших днів польського панування на Правобережжі український народ зазнав чимало утисків, тому стихійний спротив селян спалахував досить часто. А от коли і чому цих людей, що брали участь у повстаннях, почали називати гайдамаками (це слово турецького походження і означає «бунтівник»), точно невідомо. Український історик Микола Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький» називає «гайдамацькими загонами» гурти українських повстанців-селян, але інший відомий дослідник – Антонович вважав, що той самовільно переніс цю назву на сторіччя назад, можливо, для того щоб підкреслити аналогію, бо в оригінальних документах періоду Хмельниччини цього слова нема. Вперше назва «гайдамаки» зустрічається в універсалі польського «регіментаря партії української» Яна Галецького, виданому у Львові 5 березня 1717 року. В цьому документі він закликає винищувати «свавільне гайдамацьке гуль-тяйство», тобто українських повстанців, що діяли в Київському, Брацлавському і Подільському воєводствах. Після цього терміни «гайдамаки» і «Гайдамаччина» часто зустрічаються у польських документах. Та було б помилкою вважати, що гайдамацький рух зародився в той період. Доцільно припустити, що початком Гайдамаччини є повстання українського селянства на Правобережжі в 1702–1704 роках під проводом Семена Палія і Самійла Самуся. Бо якщо

повстанців того часу навіть і не називали гайдамаками, то цілі і методи їхньої боротьби подібні до всіх пізніших «офіційно гайдамацьких» виступів.

Семен Палій, козак Ніжинського полку на прізвище Гурко, зробив типову для того часу воєнну кар'єру. Він перейшов на Січ в 1684 році і майже одразу виступив у похід проти татар як отаман козацького полку в складі армії польського короля Яна Собеського. Дуже швидко хоробрість та здібності Палія були помічені, Ян Собеський наблизив до себе талановитого командира. Після багатьох походів, де вони билися пліч-о-пліч, Ян Собеський посприяв тому, щоб у 1685 році сейм призначив Семенові Палієві Фастів з околицею, а його товаришеві, полковникові Захарові Іскрі, Корсунь. Ці землі були обезлюдніли внаслідок загального переселення українців з Правобережжя на Лівобережжя, проведеного гетьманом Самойловичем 1681 року. Войовничий Семен Палій виявився енергійним адміністратором. Зробивши Фастів осередком полку, він розпочав бурхливу діяльність. Бажаючи зробити свої землі процвітаючими, він приваблював втікачів з Волині й Поділля, обіцяючи традиційний козацький лад, та ігнорував договір 1686 року між Московією та Польщею, згідно з яким широка смуга Правобережжя вздовж Дніпра мала залишатися незаселеною. Його діяльність стурбувала польських шляхтичів, які зрозуміли небезпеку такого острова добробуту. До канцелярії польського короля полетіли скарги та обмови, в яких говорилося, що Палій має на меті забрати під свою владу усе Правобережжя, а потім й інші землі на півночі. Декілька спроб польської шляхти вдертися на землі, підконтрольні Палієві, зазнали невдачі. Військова сила Палія дозволила йому ігнорувати призначеного поляками гетьмана Могилу і його спадкоємця гетьмана Гришка. З наступним гетьманом – Самусем – Палій вступив у союз та дозволив здійснювати формальний контроль у своїх землях.

Закріпившись, Палій почав просуватися на захід, приєднуючи нові села. Йому не дуже часто приходилось виймати шаблю, бо його слава йшла поперед нього та змушувала поляків кидати свої маєтки. Селяни ж радо зустрічали Палія, бо розголос про його козацьку державу «без ляхів, без холопа і без пана» здобув йому пошану усього українського населення.

Палій справді відродив запорозькі порядки, вважаючи кожного селянина осілим козаком. Призначені старшинам та церквам маєтки мали оброблятися найманими працівниками, бо нічого на кшталт панщини не мало бути. Маючи амбіційне бажання звільнити українські землі та об'єднати знов усю Україну, Палій у 1688 році запропонував союз гетьманові Лівобережної України Мазепі на умовах, що той стане гетьманом об'єднаної України. Та він не врахував того, що Мазепа не був самостійною фігурою, і якщо сам Палій лише формально підпорядковувався польському королеві, то Мазепа був під постійним жорстким контролем московської влади. Тому він лише узявся передати російському цареві пропозиції Палія. Та цар Петро добре розумів, що поєднання Лівобережних земель з козацькою республікою Палія приведе до втрати контролю над усіма українськими землями. Але, бажаючи приручити Палія, російський цар зробив йому «звабливу» пропозицію – Палій зі своїм полком залишає Правобережжя та переходить на лівий берег, в Гетьманщину, і стає довічним полковником. Таку пропозицію Палій відкинув, але зберіг дружні стосунки з Мазепою та декілька разів пропонував йому об'єднатися без благословення Москви. Палію не пощастило знайти в Мазепі союзника, тому він своїми силами розбудовував свою державу, безупинно воюючи з татарами та шляхетськими загонами. Наприкінці віку над головою Палія зібралися хмари – в нього було дуже багато ворогів, він був небезпечний як для поляків, так і для Москви.

У 1699 році польський сейм ухвалив рішення відібрати у Палія землі на Правобережжі та ліквідувати козацтво зовсім, усі протести з цього приводу були проігноровані. Новий польський король Август II деякий час вагався, не бажаючи збройного конфлікту з таким славетним воїном, але кінець кінцем направив Палієві письмову вимогу, щоб той розпустив козацьке військо, передав землі наміснику корони і покинув Правобережжя. Та, знаючи репутацію Палія, Август почав збирати війська, не чекаючи відповіді. Влітку 1702 року Семен Палій і

Самусь видали універсал про початок повстання проти Польщі. На захист вільного порядку повстало не тільки козацтво – у кожному селі формувалися повстанські загони з мирних хліборобів, які не бажали становитися хлопами шляхти.

Бойові дії у Брацлавському і Подільському воєводствах, які перекинулись на Волинь та навіть у Галичину, дуже налякали польських шляхтичів. Вони тікали з маєтків або готувалися пережити осаду за мурами своїх замків. Дрібна українська шляхта на чолі із Братковським приєдналася до повстання, маючи надію взяти участь у перерозподілі відібраних у поляків маєтків. Семену Палію не бракувало військової фортуни: у жовтні 1702 року його змішана армія здобула блискучу перемогу над польським військом та викинула з Бердичева двотисячний гарнізон Потоцького. Після успішних наступів армія Палія здобула Вінницю, Бар, Дунаївці та Меджибіж. Біла Церква здалася після довгої облоги, туди Семен Палій і переніс свій осередок.

Польща схаменулася та почала готувати контрудар. На початку 1703 року з Волині, Литви та Галичини посунули на Україну військові частини, що в купі налічували до 30 тисяч воїнів і понад 50 гармат. Добре знаючись на звичаях козаків, поляки почали наступ, коли більша частина вояків та селян розбрелася по домівках на зимування. Завдавши кілька вельми дошкульних ударів, поляки вдалися до дипломатії та домовилися з татарами про напад на українські землі з півдня. Але головною «таємною» зброєю поляків була змова з московським царем. У критичний момент протистояння цар Петро I надіслав Палію наказ, датований 2 березня 1704 року, яким звелів негайно скоритися законній владі польського короля та покинути Білу Церкву, погрожуючи, що в іншому випадку московські війська змусять його до того. Самусь, як наказний гетьман Правобережжя, мав підкоритися Мазепі та склав свою булаву. Але Семен Палій проігнорував вимогу царя і вирішив боротися. Він закликав під свої знамена якомога більше волелюбних людей та не припиняв діяльності аж до прибуття Мазепи на Правобережжя на чолі великих збройних формувань у травні 1704 року. Палій передав Мазепі Білу Церкву без бою, а сам без перешкод перевів свій осередок до Немирова. Виникає питання: чому Мазепа не захопив Палія в полон? Існує припущення, що між Палієм та Мазепою були таємні домовленості. Так, вони часто зустрічались особисто, навіть після того, як у травні 1704 року Мазепа дістав від Москви доручення заарештувати Палія. Для гетьмана було вигідно зберігати статус-кво, але це не задовольняло ні поляків, ані російського царя. Мазепа був змушений заарештувати Палія, коли той прибув до його стану на переговори. По дорозі до Батурина Палій втік, можливо, йому допомогли козаки з табору Мазепи. На нього було оголошено полювання, і він не зміг дістатися безпечного місця. Палія було схоплено та відправлено до Москви. Після року ув'язнення цар видав наказ заслати полковника Семена Палія у Сибір, до Томська. Арешт Палія означив кінець повстання. Усі регулярні козацькі частини Правобережжя підкорилися гетьману всієї України Мазепі. Тепер Польщу і Росію зв'язував «вічний мир», і польські пани почали повертатися на правобережні українські землі.

Так закінчилась Козаччина та почалася нова фаза боротьби – Гайдамаччина. Змінилися і форми боротьби, відтепер це були не сплановані військові дії, а некоординовані акції озброєних повстанських загонів. Та мета боротьби була тою ж самою – відродження вільної Української держави без ляхів, без холопа та пана.

Наступних п'ять років Правобережжя перебувало в злуці із Лівобережжям, гетьман Мазепа керував усією Україною, але з постійною оглядкою на Польщу та Москву. Однак невдача дуже цікавого та амбіційного проекту Мазепи, який мріяв очолити незалежну Україну, знов поновила розподіл України та боротьбу за сфери впливу. То був час інтриг, але кінець кінцем цар Петро у договорі з Туреччиною від 3 липня 1711 року зобов'язався вивести свої війська з Правобережжя та повернути його під польську руку. Це було наче віддзеркаленням того, що мало місце чверть сторіччя назад: Правобережжя знову віддають Польщі, а гетьман Скоропадський, як раніше гетьман Самойлович, проводить масове переселення українського

населення на Лівобережжя. Але цього разу багато з тих, хто оселився на Правобережжі за Семена Палія, залишилося там. Тому нові поселенці з Волині та Галичини змішалися з людьми, які пам'ятали, що були вільними та були готові боротися за це. Про той час історик Микола Костомаров писав: «Ім'я Богдана Хмельницького було відоме і старому, і малому, відоме не з книг, а з живого передання, переданого батьками дітям, українські матері за панською пряжею співали дітям про те, як то колись їхні предки козаки панськими трупами греблі гатили. Таємна надія на визволення з лясської неволі не покидала український народ...»

Тому польські шляхтичі вже не почували себе у безпеці на українських землях. Вороже настроєні селяни не втрачали нагоди пошкодити шляхетське майно, підпалювали домівки та вбивали «губернаторів». Багаті дідичі навіть не з'являлися у своїх українських маєтках, а змушені самотійно хазяйнувати дрібні шляхтичі побоювались виходити за межі своїх домівок.

Гайдамаччина поширилася на усе Правобережжя. Дрібні загони повстанців використовували виключно партизанські методи боротьби. Та бувало й так, що усім селом повставали проти пана та вчиняли різанину. У 1712 році коронний гетьман Сенявський був змушений привести на Волинь та Поділля частини польської регулярної армії для боротьби з гайдамацькими загонами та сільськими заколотами. Але навіть слабкий перемагає, коли діє розважливо – успішні гайдамацькі наскоки ставали дедалі частішими.

Особливо зросла кількість гайдамацьких виступів в 30-х роках XVIII століття, їхні загони ставали більш організованими та здобували бойові навички. Польський уряд був змушений висилати додаткові військові частини, проте гайдамаки продовжували діяти.

Після смерті Августа II у 1733 році королем обрали польського шляхтича Станіслава Ліщинського, з дочкою якого одружився французький король. Та в гру вступила Пруссія у спілці з Росією, яка не бажала, щоб Франція отримала вплив на Польщу. Маючи давні стосунки з магнатами Любомирськими, Потоцькими і Вишневецькими, вони ініціювали створення конфедерації, яка проголосила королем Августа III. Московські та пруські вояки увійшли до Польщі і змусили Ліщинського зректися корони.

До 1734 року всі гайдамацькі загони створювались стихійно та діяли окремо. Першу спробу поєднати гайдамаків зробив у 1734 році сотник надвірної міліції князя Любомирського у Шаргороді Верлан, який і став на чолі бунту. Загальна політична ситуація в Польщі була сприятливою для повстання, бо в країні панував безлад. Верлан був вельми шанованою людиною, і його заклик до всенародного повстання знайшов відгук у серцях багатьох людей. До нього радо приєдналися інші загони надвірної міліції, сформовані з українців: уманський із сотником Писаренком та ротмістри Степан Скорич, Михайло Флоринський, Іван Рингач та Сава Чалий із їхніми частинами. До лав гайдамацьких повстанців стали також запорожці Грива, Медведь, Моторний, Темко, які очолили повстанські селянські загони. Як і Палій, Верлан почав відроджувати козацький лад на контрольованих ним землях, завів козацькі реєстри, призначив сотників, ротмістрів, поручників. Війська кожен день поповнювалися, сотні перетворювалися на тисячі. Верлан, сотня якого розрослася в полк чисельністю понад тисячу вояків, кілька разів пройшов Брацлавщину, здійснюючи каральні заходи. У документах записано, що від рук його вояків загинули близько сотні польських шляхтичів та чимало їх попихачів, у першу чергу євреїв. Далі його загін перейшов на Поділля, а потім на Волинь, де повстанці зайняли чимало поселень. Отаман Грива зі своїм полком здобув важливі стратегічні міста – Вінницю і Меджибіж. Повстання стрімко набирало обертів: у Київському воєводстві повстанці захопили міста Корсунь, Бердичів, Погребище, Котельню, Ходорів та інші, на початок 1735 року повстання охопило усе Правобережжя.

Польський уряд пов'язував повстання Верлана з московськими урядовцями, які через російського полковника Полянського передали сотнику таємну інформацію. Та треба зауважити, що польські історики мали звичку подавати усі спроби українців зректися польського ярма як чужу інтригу. Немає документів, які б беззаперечно свідчили, що російська корона

обіцяла допомогу своїм православним братам з України. Інша справа, що українські повстанці дійсно сподівались, що Росія є їхнім природним союзником у боротьбі, бо питання релігії було ключовим, а Росія вважалася оплотом православ'я, і треба не забувати, що дійсно чимало росіян щиро співчувало своїм православним братам, які були під релігійним ярмом католицької Польщі, тож, можливо, що це була воєнна хитрість – сам Верлан пустив байку про те, що російська цариця Анна таємно підтримує бунт. Але позиція російського уряду була більш цинічною та далекоглядною. Тому він радо відгукнувся на відчайдушне прохання поляків приборкати гайдамацьку орду. Можна припустити, що саме втручання російського уряду вирішило долю повстання. Справа у тому, що каральні акції польських військових лише загострювали ворожнечу. Прибуваючи до міста, де побували гайдамаки, вони хапали перших-ліпших селян та звинувачували їх у причетності до гайдамаків. А далі тортури, воєнно-польові суди і... нові гайдамаки. У 1735 році польський уряд визнав, що вельми витратна кампанія проти гайдамаків (кількість каральних загонів неупинно збільшувалась увесь час) не дає суттєвих успіхів. Кілька військових частин потрапили у гайдамацькі засідки і понесли великі втрати, а деякі польські загоны старанно ховалися у відносно безпечних зонах, не бажаючи зустрічі з гайдамаками. Кінець кінцем польський уряд звернувся до московського з проханням про допомогу і отримав її. Війська під командуванням російського генерала фон Гайне були розквартировані на Правобережжі і разом з поляками почали масштабні акції по знищенню гайдамацьких загонів.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.